

ТЕРНИСТИЙ ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ЧЕРНІГІВЦЯ М. ШРАГА, ЗАСТУПНИКА ГОЛОВИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

У 1992 році у холі Львівської політехніки відбулося урочисте відкриття меморіальної дошки, що вшановувала викладачів вузу за великий внесок у громадське, культурно-освітнє та наукове життя України. Першим у списку викарбуваних золотом імен стоїть прізвище Петра Франка, другим — Миколи Шрага.

Життєвий шлях саме цієї людини досліджують автори пропонованої розвідки. М. Шраг — постать в історії України досить помітна. У численних публікаціях документів, споминах, історичних працях про добу Української революції 1917—1920 рр. його ім'я згадується досить часто. Член Центральної Ради, член ЦК Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), заступник Голови Центральної Ради, один з керівників «закордонної делегації» УПСР — сам перелік цих обов'язків вражає, особливо, якщо врахувати, що лягли вони на плечі зовсім молодій людині. Проте до цього часу — принаймні в Україні — не з'явилося жодної публікації, яка б давала цілісне уявлення про життя та громадську діяльність Шрага. Шкода, що в 1994 р. бодай скромною згадкою не відзначили в масштабах України 100-річчя від дня народження.

Микола Шраг народився 4 травня 1894 року в Чернігові в родині Іллі Людвиговича Шрага — одного з найбільш відомих громадських діячів України кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Привітний дім Шрагів приваблював до себе не лише гостинністю та доброзичливістю господарів, але й українським духом, що тут неподільно панував. Вплив цієї атмосфери відчували на собі навіть однокласники дітей (про це з теплотою згадував Ю. Меженко (1)) і, зрозуміло, що Микола просто не міг не бути українським патріотом. Очевидно, що з дитинства батьки плекали і його музичний талант. Серед матеріалів з особистого архіву Миколи Ілліча Шрага, люб'язно переданих його донькою Елеонорою Миколаївною Котик одному з авторів даної публікації, є програми публічних виступів молодого музиканта. Одна з них видрукувана в Городні, що дає підставу думати, що саме тут відбувся і концерт. Інша повідомляє, що в червні 1913 року в Народному домі м. Гадяча має бути виступ М. Шрага (віолончель), який спільно з Н. Айзенштадтом (скрипка) та Ю. Івановим (це, до речі, справжнє прізвище Ю. Меженка) (рояль) виконають твори Гайдна, Глазунова, Сен-Санса, Чайковського... Захоплення музикою було, очевидно, серйозним. Талановитий пензель Михайла Жука створив портрет молодого Шрага саме з віолончеллю... Високе чоло, тонкі, нервові риси — обличчя не громадського діяча чи вченого, а радше поета, артиста.

Але музика так і не стала долею нашого героя. У гімназії він навчався добре, скінчив повний курс майже на самі п'ятірки, за що одержав срібну медаль, і в 1912 році вступив до Московського університету. Тут він навчався до 1917 року, проте не закінчив курсу, бо не складав державних екзаменів (2). Можна припустити, що саме в мос-

ковський період свого життя Шраг прилучився до соціалістичного руху української студентської молоді. Так, П. Христюк називає його серед інших учасників з'їзду делегатів українських соціалістичних партій, який відбувся в січні 1915 року в Москві (3, т. 1, с. 125). У колах української молоді М Шраг був помітною постаттю. Його знали і М. Грушевський, і В. Винниченко. Обидва корифеї українського політичного життя засвідчують це власноручно (4).

Цілком можливо, що активна громадсько-політична діяльність і не дозволила Шрагу вчасно закінчити університет.

До Києва він приїхав після Лютневої революції. Без сумніву, повело його щире бажання взяти особисту участь у творенні нового життя в Україні. Сам Шраг у автобіографії скромно зазначив, що у 1917—1918 рр. він працював заступником завідувача публічної бібліотеки в Києві (2). Але це камуфляж для приховування більш захоплюючої і важливої роботи. Д. Дорошенко засвідчує, що у квітні 1917 року на Першому національному конгресі українців М. Шрага, як, до речі, і його батька, обирають членами Центральної Ради. Ілля Людвигович проходить як депутат від Чернігівської губернії, а його син — від Москви (5, 1990. — № 12. — С. 116). Приблизно в цей час остаточно визначилися і партійні симпатії Миколи Шрага. Він пов'язав свою долю із партією українських есерів, установчі збори якої відбулися на початку квітня 1917 р. Про партію Д. Дорошенко писав, що вона: «була в певнім розумінні слова партією молодих людей, якщо брати на увагу її керуючі верхи: Микола Ковалевський, Левко Ковалів, Павло Христюк, Володимир Залізник, Микола Шраг...» (5, 1990.—№ 12.—С. 103).

Цей факт — молодість керівних кадрів партії есерів — всебічно проаналізував П. Христюк. Дякуючи цій обставині, партія «найменше була зв'язана мертвлячим партійним доктринерством та сектантством, найменше кохалася в шаблонах партійного програму», з іншого боку, «в молодості партії полягала і її слабкість. (Вона) була самою бідною з українських партій на свою інтелігенцію...». (3, Т. II. — С. 118). Не будемо сперечатися про партію. Але чи можна розглядати молодість індивідуума, як недолік? Шрагу шойно виповнилось 23 роки, коли його обрали на II з'їзді партії, членом ЦК УПСР. Відзначимо, що це була одна з найбільш численних і впливових партій в Україні. У листопаді 1917 р. вона налічувала 75 тис., а по деяких інших даних 350 тисяч членів (6, с. 111).

Отже, участь у її керівництві аж ніяк не була синекурою. Ще більш відповідальною була робота в Центральній Раді. На V сесії, що проходила у третій декаді червня 1917 року, відбулася реорганізація Президії Центральної Ради. Заступниками (товаришами) Голови було обрано представників від чотирьох найбільших партій. Очолив список заступників М. Шраг — обраний від есерів (3, т. I. — С. 135). Цей орган ввійшов в історію як Мала Рада. Майбутнім дослідникам державної діяльності М. Шрага, можливо, вдасться крок за кроком прослідкувати його роботу, спрямовану на закладення фундаменту Української держави. У авторів даного нарису є лише декілька, але авторитетних свідчень про роль Шрага в державотворчому процесі. В. Винниченко пригадував, що «Шраг... запропонував у свій або інший формі відкинути Інструкцію (Тимчасову Інструкцію Тимчасового Уряду Генеральному Секретаріатові — автори), яка не тільки нічого не дає, але й багато відбирає. Бесідник заявив, що нелегальний шлях, відкинений В. Винниченко, не страшить соціалістів-революціонерів, і вони готові піти сим шляхом слідом за більшістю української демократії» (7). Цікавий факт наводить Д. Дорошенко: «З законів і постанов Центральної Ради того періоду (після проголошення Української Народної Республіки — автори) одним з найважливіших був закон 8 грудня про «Порядок видання законів», — писав він. У документі йшлося про те,

що «до сформування Федеративної Російської Республіки і утворення її Конституції, виключне і неподільне право видавати закони для Укр(аїнської) Нар(одної) Респ(убліки) належить Українській Центральній Раді». Підписав цей документ заступник Голови УЦР — Микола Шраг (6, 1991. — № 7. — С. 134—135).

Повідомляє П. Христюк, «що на засіданні Малої Ради 4 грудня (н. ст.) 1917 р. М. Шраг від імені фракції есерів і від себе особисто запропонував рахуватися з Радою Народних Комісарів як з фактичною владою великоруського центру. — домагався утворення однорідно соціалістичного федеративного правительства і, тим часом, висилки представників ЦР для переговорів у справі перемир'я» (3, — т. 2 — С. 93—94).

Аналізуючи політичну позицію М. Шрага, можна твердити, що, незважаючи на молодість державного діяча, вона була досить поступовою і зваженою. Микола Ілліч послідовно дотримувався курсу Центральної Ради, а потім УНР на автономію і федерацію з Росією. Доказом є стаття «Хто як розуміє», надрукована в одній з чернігівських газет влітку 1917 р. Автор гостро полемізує з російською пресою, яка поливала брудом український рух і Центральну Раду, звинувачуючи українців у «розпаленні національних страстей, шовінізмі». Він писав: «Організуючись, українці готовляться стати кріпким, сильним кільцем в Російській майбутній федерації. Для цього вони готують себе до переведення автономії». Закінчується ця стаття вельми промовистою заявою: «Ми, демократія українська... (є) 1) справжня демократія, 2) ми нічого не руйнуємо, ми нація творча, 3) ми разом з усіма вільними народами Росії хочемо і досягнемо того великого будинку Вільної Демократичної Федеративної Республіки» (8).

Пізніше, ейфорія, що запанувала в багатьох, і навіть не таких юних душах після проголошення І Універсалу, зникла, але, без сумніву, М. Шраг з ентузіазмом і завзяттям віддався роботі, спрямованій на розбудову Української держави.

На посаді заступника Голови Шраг залишився до самого кінця Центральної Ради — 29 квітня 1918 року. Його не заарештували, і він повністю переключився на партійну роботу. На четвертому з'їзді партії есерів, що нелегально відбувся в середині травня 1918 року, Шрага знову обрали до ЦК. Проте сама партія розколотась на праву та ліву течії. Не вдаючись до розгляду суті розколень, бо, зрештою, це питання для окремого наукового дослідження, зазначимо, що М. Шраг підтримав так звану «Центральну Фракцію Української партії соціалістів-революціонерів» (правих). Суть їх поглядів, а відтак і значних кіл українських демократів, що стояли за ними, П. Христюк відобразив таким чином: «Вона ставила своїм завданням передовсім збереження української державності..., видвигала на перший план організаційно-освідомлюючу, культурно-просвітню роботу в масах, одсовуючи збройне повстання на довгий час і взагалі прихилиючись більше до методів боротьби «європейського соціалізму» (3, — т. III. — С. 25).

Проте, коли гетьманський режим остаточно став на бік білої Росії, а права частина есерів теж включилась в боротьбу проти гетьманату, М. Шраг не залишився осторонь подій. Влітку-восени 1918 р. він, очевидно, перебував у Чернігові, був причетний до підготовки збройного повстання у місті. 4 грудня за наказом командира V корпусу він разом з 70 офіцерами козелецького та ніжинського полків, колишнім комендантом губернії Бондаренком та декількома молодими інтелігентами був заарештований (9). До речі, сам факт таких масових арештів засвідчує наявність сильної опозиції гетьманському режимові.

Після його падіння Шраг знову поринає у вир революційного життя. Він друкується в місцевій пресі. У статті «Що таке Український Національний Союз», аналізуючи події недавнього минулого, автор ви-

словлює щирю віру у відродження УНР: «...Національний Союз по всій Україні є осередком політично-національного життя. Славою Директорії, що вийшла з кола Українського Національного Союзу, що стала на чолі революційного народу і провадить до здійснення мету Національного Союзу: утворення міцної самостійної Держави, Української Народної Республіки...» (10). Водночас М. Шраг керує проведенням повітового та губерньського селянських з'їздів у Чернігові, добивається, щоб селянські делегати підтримали своїми резолюціями Директорію (11). Після встановлення Радянської влади у губернії, М. Шраг змушений був покинути рідне місто і відправитись до Києва. Але в Директорії він вже не відігравав помітної політичної ролі. Це пояснюється, на нашу думку, і розколом в УПСР, що значно послабило її позиції, і тією обставиною, що Директорія не стала відновлювати Центральну Раду. Зрештою, треба врахувати і той факт, що значною мірою втратив свій вплив і авторитет М. С. Грушевський (12), до якого був близький М. Шраг. 15 січня 1919 року Микола Ілліч отримав ранг урядовця особливих доручень V класи (13), а через деякий час дістав призначення на посаду консула УНР в Будапешті. Виїхав він до столиці Угорщини в 1919 р., а в 1920 році, як і більшість його однодумців і соратників, змушений був стати емігрантом.*

У матеріальному відношенні життя в розореному війною Відні для не дуже-то заможних українських емігрантів було досить тяжким. І хоч Шраг підробляв потроху, працюючи перекладачем у видавництві Антіна Крушельницького, але молоде подружжя часто голодувало. Цікаві, чисто людські подробиці з життя української колонії у Відні залишила у своїх спогадах Н. Суворцева, яка добре знала Миколу Шрага (14).

Але емігрантський період був досить плідним для Миколи Ілліча як політичного та громадського діяча. Це — важливий етап у формуванні Шрага-науковця. Він активно працює у Соціологічному інституті, створеному за ініціативою М. С. Грушевського; видає монографію «Держава і соціалістичне суспільство»; на загальнодоступних курсах з суспільних наук для українських емігрантів, які були започатковані 1 лютого 1921 р., читає лекції з курсу «Держава та державне право» (15, с. 50—51). Багато уваги приділяє Шраг і партійним справам. Він — активний дописувач і співредактор партійного органу «Борітеся — поборете!». На його сторінках були вміщені статті Миколи Ілліча «Слова і діла соціалістів в національній справі», «До ревізії нашого партійного програму», «Начерк основ і форм сучасних та майбутніх поєднань держав» (16).

Але найбільший, невідомо ширший інтерес у всіх членів української еміграції, безумовно, викликають події в Україні. Молодим есеерам, що об'єднуються навколо М. Грушевського, багато в чому імпонує радянська влада, вони вірять в майбутнє Радянської України, в можливість співпраці з КП(б)У. Саме ці кола багато роблять, щоб допомогти голодуючим в Україні в 1921—1923 рр., і водночас налагодити переговори з радянським керівництвом (15, с. 54).

Поступово визрівала думка про повернення... Чи знали емігранти всю правду про те, що відбувалося в Україні? Так, знали. Євген Онацький залишив у своїх спогадах свідчення про те, як боляче сприйняв М. Шраг листи із України, де були описані жорстокості радянської влади, брутальна помста переможеним. «М. Шраг — людина чесна, ідеалістична, може навіть занадто простолінійна і безкомпромісова» заявив, що бачить тільки «єдиний вихід — або тікати кудись в Нову Зеландію, або кулю в лоб!» (17). Зрозуміло, що це був жест відчаю, він минув, і в 1923 році подружжя Шрагів повернулося в Україну.*

* В «Енциклопедії українознавства» та в англійському її варіанті помилково подається 1924 р.

Приблизно тоді ж подібний крок здійснило чимало інших есерів, а в 1924 році до УСРР приїхав М. С. Грушевський. Цей вчинок широко обговорювався, особливо в середовищі емігрантів. Більшість з них засудила його. Особливо безапеляційним був вирок М. Шаповала — лідера правих есерів — який назвав М. Грушевського «політичним трупом» (18). Дискутується це питання і в колах сучасних істориків. Чому б не повірити у щирість М. Грушевського, коли він писав у одному з своїх листів: «Воля моя не видержує еміграційного життя і хорує» (19). Іншими словами, варто припустити, що всіма цими людьми — і такими досвідченими, як М. Грушевський, і порівняно молодими, як М. Шраг — керувало почуття любові до своєї Батьківщини, надія на те, що вони можуть прислужитися їй і в умовах радянської влади.

Життя емігранта — далеко не мед, і за давнини смуток проривається навіть у М. Шаповала, коли він пише: «Кожному аж до фізичного болю хочеться додому, але не кожний має на те моральне право» (18).

Про те, як жилося М. Шрагу в радянському Харкові, достовірних даних немає. Можна припустити, що він, як і його товариші по партії, ніякої політичної діяльності не провадив, вів скромне життя звичайного радянського службовця. Але нікого з них це не врятувало від переслідувань.

Микола Шраг працював заступником начальника управління ВРНГ УСРР у Харкові, коли розпочалися арешти у справі так званого «Українського Національного Центру» (УНЦ)... Його заарештували 1 березня 1931 року. Про законність арешту говорити не варто. Шрага звинуватили в тому, що він входив до повстанської трійки, чи навіть центру контрреволюційної організації (20, с. 88, 97). У розпорядженні авторів є слідча справа на «члена керівного центру контрреволюційної організації «Український національний центр» Шрага Николая Ильича...», але не будемо цитувати з неї. Все, що можна сказати про документи такого роду, вже сказав С. Білокінь. «Не було б страшнішої лектури, якби отак, без коментарів і ґрунтовного джерелознавчого аналізу узяти й опублікувати протоколи їхніх допитів, — писав цей сучасний дослідник про інших жертв сталінських катівень, — і відразу хочеться додати — не було б більшої неправди про цих людей» (21). Вже оприлюднені і свідчення самого М. Шрага, дані в березні 1965 р. Він заявив: «На слідстві у 1931 році до мене застосовувалися заборонені методи слідства. Часті допити у нічний час, стояння на ногах під час допитів, крики і образи слідчих Пустовойтова, а інколи Когана фізично і морально змучили мене і деморалізували. Окрім того, під час мого арешту померла моя дочка, що завдало мені великої травми... Ні про яку організацію я нічого не знав, шкідництвом і підготовкою повстання не займався. На вимогу слідчих я назвав учасниками контрреволюційної організації колишніх членів УПСР, своїх знайомих... Відвідування та зустрічі у домашніх умовах з приводу різних сімейних урочистостей зі своїми товаришами... я видавав як наради учасників контрреволюційної організації» (29, с. 83—84).

У лютому 1932 року М. І. Шрага було засуджено до 6 років ув'язнення, але у жовтні 1933 року колегія ОДПУ переглянула вирок у бік пом'якшення. Миколу Ілліча звільнили із тюрми і відправили на заслання до Саратовської області.

Слушно зауважив Ю. Шаповал, що справу «УНЦ» слід розглядати як один із вирішальних кроків у сталінській протидії «українізації», як «етап в знищенні тих інтелектуальних сил, котрі були носіями національного відродження України» (20, с. 97).

З 50 осіб, що проходили у цій справі, всі були приречені на смерть, і майже всі загинули (6, с. 128), а Микола Шраг вижив, і в цьому відношенні його доля є унікальною. Багато людей в свій час навіть уяви-

ти не могли, що Шраг міг вціліти. Такий тонкий знавець харківських в'язниць 30-х років, як О. Семененко писав: «Даремно було б шукати в харківських тюрмах 1937 р. Голубовича, Шрага чи Ю. Мазуренка» (22), підкреслюючи, що всіх лідерів есерів та есдеків вже давно ліквідували.

Але всупереч всьому Шраг уникнув повторного арешту, а, отже, і смерті.

Після звільнення із заслання він переїздить до Ростова. Згідно з записами в автобіографії, він змінив чимало місць проживання та роботи (2), доки не приїхав до Львова у 1945 році. Тут нарешті Миколі Іллічу вдалося завершити свою вищу освіту і одержати диплом по спеціальності: економіст. З 1947 року він остаточно пов'язав своє життя з викладацькою та науковою роботою: у Львівському політехнічному інституті пройшов шлях від старшого викладача до доцента, а потім і професора вузу. У 1969 році в московському видавництві «Економіка» вийшла його монографія «Промышленные комплексы. (Теоретические очерки)». Крім того, Микола Ілліч — автор низки наукових публікацій з проблем економіки.

Помер М. І. Шраг 1 лютого 1970 року у Львові, похований на Личаківському цвинтарі.

Таким був життєвий шлях нашого земляка, одного з наймолодших керівників Центральної Ради, що якимось дивом вцілів під час сталінського терору.

Донька Миколи Ілліча розповіла одному з авторів даного нариса, що про головні віхи життя батька вона нічого не знала, але коли родина переїхала до Львова, він віддав її до української школи, прагнув навчити говорити по-українськи.

Про своє минуле та долю рідного народу він, поважний професор, мабуть, згадував і говорив під час спільних прогулянок по місту із видатним істориком сучасності Іваном Петровичем Крип'якевичем. Інший історик — Ярослав Дашкевич засвідчив, що дещо про М. С. Грушевського дізнався саме із розмов із Шрагом (23).

Судячи по всьому, незважаючи на поневіряння, на необхідність приховувати деякі сторінки свого життя, щоб не наражати на небезпеку своїх близьких, Микола Ілліч ніколи не забував і не зрікся своєї молодості, обпаленої революцією, назавше залишився патріотом своєї Батьківщини.

Джерела та література

1. Стрішенець Н. Взірець справжнього професіонала//Українська культура. — 1992. — № 6. — С. 10.
2. Особистий архів М. І. Шрага. Автобіографія М. І. Шрага.
3. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр. — Нью-Йорк: вид-во Чарторийських, 1969. — Т. I—IV.
4. Грушевський М. Споми́ни // Київ. — 1989. — № 8. — С. 109; Винниченко В. Щоденник // Київ. — 1990. — № 9. — С. 114.
5. Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. Т. I. Доба Центральної Ради // Прапор. — 1990. — № 11—12; Березіль. — 1991. — № 1—12; 1992. — № 1—2.
6. Шаповал Ю. І. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). — К., 1994.
7. Винниченко В. Відродження нації. — К., 1990 (Репринтне відтворення видання 1920 р.). — Ч. I. — С. 337—338.
8. Шраг М. Хто як розуміє... // Черніговська Земська газета. — 1917. — 27 лютого (№ 48). — С. 11—12.
9. Черніговська Земська газета. — 1918. — 13 грудня (30 листопада). (№ 93—94).
10. Шраг М. Що таке Український Національний Союз // Чернігівщина. — 1919. — 2 січня (№ 2).
11. Чернігівщина. — 1919. — 5 січня (№ 5); 12 січня (№ 7).
12. Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: між історією і політикою // Український історичний журнал. — 1991. — № 4. — С. 57.
13. Вісник УНР (Вінниця). — 1919. — 19 лютого (ч. 8).

14. Суровцева Н. Життя Надії Суровцевої, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчяй Магаданської області // Наука і культура. Україна. Щорічник. — К., 1990. — Вип. 24. — С. 485, 496—497, 510.
15. Потульніцький В. А. Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919—1924 рр.) // Український історичний журнал. — 1992. — № 2.
16. «Борітеся — поборете!» (Відень). — 1920. — № 2. — С. 18—50; 1920. — № 3. — С. 44—47; 1921. — № 7. — С. 1—10.
17. Овчарський Евг. По похилій площі. Записки журналіста. — Мюнхен: Видавництво «Дніпровська хвиля», 1969. — Т. 2. — С. 226—227.
18. Шаповал М. Політична смерть М. Грушевського // Розбудова держави. — 1994. — № 3. — С. 59.
19. Цят. за Шевченко Ф. Н. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. — 1966. — № 11. — С. 22.
20. Шаповал Ю. І. Україна 20—50-х років: сторінки нещасливої історії. — К., 1993.
21. Білокінь С. Смерть Миколи Касперовича // Розбудова держави. — 1992. — № 2. — С. 49.
22. Семененко Ол. Харків, Харків... Спогади емігранта // Березіль. — 1991. — № 10. — С. 100.
23. Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський. Інтерв'ю // Наука і культура. Україна. — 1989. — Вип. 23. — С. 200.

